

Fanny Pettersson berättar
En språkanalys av gutamål från Storsudret

Uppsats i kursen Gutamål 7,5 p
vid Högskolan på Gotland
Ht 2009

© Ulla Pettersson och Sven Pettersson

Innehållsförteckning

Inledning.....	3
Fanny Pettersson	3
Språkanalys	3
Allmänna iakttagelser.....	3
Ord	4
Uttryck och talesätt	5
Mått och vikt	5
Ort- och växtnamn	5
Berättelsen om Mor Lene.....	6
Källor	9

Fanny Pettersson berättar

En språkanalys av gutamål från Storsudret

Inledning

Vi har valt att i vår uppsats utgå från inspelningar gjorda för cirka 30 år sedan med Fanny Pettersson från Öja. Genom att noggrant gå igenom inspelningarna har vi försöka tillämpa våra lärdomar och insikter från kursen Gutamål. Vi har tittat på ord, uttryck och talesätt, vissa speciella eller viktiga ord och namn. Eftersom samma berättelse – om Öjakvinnan Mor Lene – inspelats vid två olika tillfällen och med olika medverkande har vi valt att koncentrera oss på just denna berättelse. Då vi finner den värd att återge avslutar vi uppsatsen med att föra den vidare.

Det rör sig dels om en serie inspelningar gjorda 1980 där Fanny beskriver företeelser från sin uppväxt och sitt liv och där hon mestadels talar en tydlig gotländsk dialekt med inslag av gutamål (I), dels en något tidigare inspelning där hon talar med några yngre grannar och där hon talar mestadels gutamål (II). Vi har valt att analysera språket/språkbehandlingen med utgångspunkt i berättelsen om Mor Lene, dock med sidoblickar på det övriga materialet, och gjort de iakttagelser som återges i det följande.

Fanny Pettersson

Fanny Pettersson (FP) föddes i Öja 1889 som Fanny Jakobsson och dog där 1989 ett par månader före sin 100-årsdag. Hon var bonddotter och kom att försörja sig som sömmerska. Efter fem år i Nebraska, USA kom hon hem på besök och återvände aldrig som planerat. I stället gifte hon sig med målaren Bengt Pettersson och blev mor till fem barn¹, varav två dog som små. Hon var gift i åtta år och änka i 68.

Språkanalys

Allmänna iakttagelser

Såväl FP som hennes samtalspartner växlar då och då mellan gotländska och gutamål under samtalsgången vid inspelning I, delvis beroende på vad som för tillfället avhandlas. Detta fenomen kallas ackommodation (ömsesidig påverkan) och beskrivs i boken Språksociologi. ”Individer och språk anpassar sig till varandra när de möts.” ”... enskilda människors möten och deras språkliga anpassning till samtalspartners och situationer.”

I båda inspelningarna använder FP generellt diftonger som ai, ei och äu. Exempelvis säger hon haim nästan genomgående.

FP använder sällan öppet a i ord som i gutamålets fa, ga och pa m fl. Även när hon talar gutamål säger hon få, gå och på osv. Om det är en äldre företeelse på Storsudret eller en

¹ Näst äldst av barnen var Arvid Pettersson, född 1915, far till de båda uppsatsförfattarna.

anpassning till modern svenska är svårt att bedöma. En tolkning kan vara att det öppna a-et försvinner fortare ur språket medan (bl a de ursprungliga) diftongerna lever kvar.

I citat av människor i omgivningen använder FP det gutamål som den citerade tveklöst talade.

Ord

Vi har sökt de gutamålsord FP använder i Gotländsk Ordbok (GOB) och Ordbok över Lau-målet (OBL) och funnit de flesta. Här nedan följer en förteckning över ett antal ålderdomliga ord från FP:s berättelser och den/de former som förekommer i ordböckerna och de svenska motsvarigheterna.

FP	GOB/OBL	Svenska
bölg	(ärt-)böllg, -bälg	(ärt-)balja, -skida
fodarlaidu	fodarlaidu, -å	brist på matlust hos djur
gloraku	gloraku, glodraku, glolakå/-u grorakå	glödraka (att raka glöd/aska ur bakugnen)
gur	gur	var (i sår)
hybbel	hybbel, -äl	torp, skjul, krypin
häusfisken	häusfisken, -än	fiskförråd för vintern (mest saltad strömming)
ladisingnu	ladisingnu, -å, ladigsdignan	vårtrötthet
montör	muntör	elev som biträder vid vid undervisning (jfr monitor, mentor)
raudnes	raudenes, raudnes, -äs	glödande, glödhet, rödhet
rådgo	radgodar	klok, rådig, rådvis
samvet	samvet	sammet
skäul	skäul, skulä	skjul
sullkvattn	jfr sullken, -än = svullnad, svulst	från uppsvällt lik
tallbärrä	tallbärrä, tällbärrä	tallgren, -kvist
värken	värken, -än, verken	ylletyg m linneinslag
äurningi	äurningi	snöyran, yrvädret

Några ord som FP använder kunde vi dock inte hitta ordböckerna, bl a dessa:

dumastik	-	grovt ylletyg
skribble	-	"klottra", se nedan
tjuffe	-	tuffa fram
ör lag	-	ur led (t ex höftled)

Ordet skribble kan ha en intressant bakgrund. Det används om de skrivförsök en inte helt skrivkundig kvinna (se nedan om Mor Lene) kring sekelskiftet 1800/1900 gjorde för att anteckna eller klottra ner något för sitt eget minne. Hon läste sedan upp listan, som avsåg varor att köpas hem från apoteket, för någon annan som utifrån detta skrev en riktig inköpslista. Vi misstänker att verbet skribble, som används flera gånger på bandet (I), kan ha

sin grund i det engelska scribble = klottra, eftersom FP tillbringade sina senare tonår i Nebraska, USA.

Uttryck och talesätt

FP använder ett antal uttryck, prepositioner och meningsbyggnadskonstruktioner (syntax) som är intressanta. Vi ger några exempel här.

va daks	jfr va pla, va pall	hur dags
sakar u tings		saker och ting
ha bo'd ainsummi		hon bodde ensam
um de skudd blei bot' si		om det skulle botas
int gi si yvar		inte ge upp
kom u flyttede hans bodi		kom och flyttade hans bod
ha skrev oft' ti modri		hon skrev ofta till modern
ha gick mik leit' äut		hon gick sällan ut
da var Gudar ² nakne		då saknade Gudar växtlighet
salvar, de had ha bär ain sort de		hon hade bara en sorts salva
Fru L, den to ha penggar av den		av fru L tog hon betalt i kontanter
recepte, de to ha me si ei gravi, de		hon tog receptet med sig i graven
de var ret längsen de, sum ha...		det var rätt länge sen, som hon...
ti slåtten laigd di parveis, kalar slo u källingar rakte		till slåttern lejde man par om par, karlarna slog och kvinnorna räfsade
jalpar de int så stjalpar de int		hjälp det inte så stjalper det inte
knarrar snåien undar skosäular, da jär de minst sjau gradar kallt		om snön knarrar under skorna är det minst sju grader kallt
de to ha aldri tibaks på		det tog hon inte tillbaka
ha hadd stäurt förtroende bei na		hon hade stort förtroende för henne
vör ska nuck få matlust på di		vi ska nog ge dej matlust
kum u drick kaffi bei mi		kom och drick kaffe hos mig
ha bod' ner av vägen		hon bodde en bit från stora vägen

Mått och vikt

FP använder ett par gamla måttenheter, som man inte hör så ofta idag:

en halvval strömning	halv val = 40 st
en kast björkvid	en vedstapel

Ort- och växtnamn

FP nämner ett antal ort- och ägonamn i Öja socken:

Austarräum eller Räume	Österrum, hedlandskap ner mot sjön
------------------------	------------------------------------

² Se Ort- och växtnamn nedan

Ruljansn	del av Austarräum
Gudar "da var Gudar nakne"	väg över hedlandskap i södra delen av socknen jfr ovan
Torstädar "på Torstädar blåsar de ända från Ryssland"	d:o i norra delen av socknen
Rudaje, bägg rudajrar	Rudvier, bägge rudvieparter
Holmbyn, holmbyngar	del av Öja; holmbyngar = de som bor där
Mygghagen, Limshagar, Vadar	ägonamn

I berättelsen om Mor Lene förekommer en hel del namn på örter som användes i mediciner och salvor. För örten timjan använder FP timmen/timmän eller möjligen timjen, det är lite svårt att höra. Det hittar vi inte i ordböckerna; däremot förekommer täimjan i OBL. Intressant att notera är dock att där finns ordet timmäntäi för timotej. Kanske rör det sig om en sammanblandning, kanske en lokal variant.

FP nämner ytterligare ett antal örter med gutamålsnamn, som t ex

libbastuck	libbsticka
johannesbröd i "en langar bölg" som smakade "sytt u gutt"	
asafeteide	dyvelsträck
tidebast	tibast
gaitlök/gaitlauk	backlök, skogslök

Berättelsen om Mor Lene

Eftersom det rör sig om flera inspelningar och berättelsen växer fram i ett samtal med insprängda frågor och sidospår har vi inte nedtecknat den ordagrant. Vi använder så långt möjligt ord, satser och uttryck direkt från Fanny Pettersson men binder ihop historien med våra egna ord i berättelsens anda så som vi uppfattar den.

Mor Lene, ellar Magdalena Jönsson sum ha egentligen haitede, blai födar bei Mjölhatte ei Åijä den 8 juli 1824. Modri kom från Hamre, men pappan var föidar bei Mjölhatte. Mor Lene gift si me Jöns Jönsson u di fikk tre ban, två sårkar u ain töis. Di hadd en gård bei Sandkvie där di bode tiss Jöns döde. Da flytted ha ti a leiti stäuu nästn haim bei uss. Äldst sårken Jöns han raist sainare ti Halmstad, u han skrev rätt oft ti modri. De brevi di fick mamma jälp na ti u besvare, ättasum ha int kund skriv självar. Läs trykktar text de kund ha men int skrivstil.

Mor Lene var a mänsku, sum sto för sein ård. De ha hadd sägt, de hadd ha sägt, de to ha aldri tibaks på. U vem sum än kom ti na u talt um sein bekymmar, så gick dei int veidare, ha hållt de för si själv. Man håird aldri de mänsku beklag si, aldri ha sa att ha hadd ont ellar att ha var äutn nånting. U sjäuk annas de var ha int, snäuu u förköld de håird man aldri att ha tald um.

Nå skudd Mor Lene int fått bo där ainsummi, da skudd ha vart intagen på åldardomshaim. Men de fanns int på den teidn, så da hadd de i så fall blitt fattistäuu u de vidd ha int. Ha var mik rädd för ti ligg nån (allra minst kommun'n) till last, äutn ha försökt u klar si själv så långt

de gick. På släute var de a gammel tant sum gikk där u passed upp na. Mor Lene dog tre dagar förrn ha skudd fyll nitti år, av åldardomsskröplihait står de ei körkboki.

Botede mänskar u kräk

Mor Lenes förmåg ti bote båd mänskar u kräk var mik uppskatted på Storsudre. Ha botede mang bär me ti prate me dum, gi dum ett gutt råd. Ha var rådgoar, sum man säger. Sumlige prat' ha vanlit me, u sumlie prat' ha karst [karskt] u bestämt me. Ha visst va var u en gick för u va di tuld' u va di vidd ha. En dail var sjäuke u känd si eländie, kansk di bar laid av vitaminbrist, de känd man ju int till på den teiden.

En kal sum kom deit ti na u beklagd si: haim där mår di bra de, men de är värr me mi, ja är släut. Åh de tror ja int, sånt där ont kräut de förgår int så lätt, sägd källingi. Ja däugar int ät u ja däugar int arbete, sa han. De är klart дәu int kan arbet um дәu int kan äte, blai svare. Men vi ska väl se um vi int kan få leit matlust på di. U så plukkt ha fram a brännveinsflaske u a annu flaske me någ ei u ett par glas. Sen hällt ha medicin ei dain glase u brännvein ei danne u sägd: Nå tar дәu de häre u svaipar de ei di me en enda gång, stå int u beit av de för da ångrar дәu di. Sen får du lug u skyll ner de me brännvein ettaråt. Han hällt ei si de men han greind ille u sa: Va var de nå för jävelstöig er ga mi da? De gärd di gutt de, skrockede Mor Lene. Men gubben han blai raskare u fikk matlust ettar de дәre.

Mor Lene var dukti på ti blande ihop medikamentar av oleik örtar. Ha had alltut brännvein haime, de hadd ha ti bland medicinar ei. Ha bräukt skribble ner a listu me örtar u sånt sum ha behövd ha haim från apoteke. De listu fick pappa ellar mamma skriv raint u ta me si när di skudd på Hemse. Ja önskar att ja hadd hatt a hail liste, men ja har bär någre småsakar sum ja kummar ihåg: malört, vitlök, mjölkört, asfeteide (dövelsträck), vänderot, kamomill, tidebast, kummin, alun, kamfar, timmän, lavendl, renfana, rölleka, lukttörne, libbastukk u ringblomme. Johannesbrö kom från arabiske ländar, en långar bölg sum smakar sytt u gutt, smakt nästn sum fikon. Sen vidd ha u ha Tillmans droppar, Hoffmans droppar, ammoniak u blyvatten (ti umslag).

Jalpar de int så stjalpar de int

Hur ha hadd fått all sein kunskapar vait ja inte, men ha hadd lärt si att den u den saken var bra um de u de fattedes en person ellar ett kräk. En specialitet de var att dräg lidar ei lag, de kund ha de. De hadd ha till u med gärt på si självar när ha hadd ramle u slått ei höfti. Ja märkt aldri att ha var vidskepli, men var de någon sum ha visst att di tro'd på de, da kund ha gänn va me på de. Um hennes medicinar u råd alltut gärd nytte de vait ja int, men jalpar de int så stjalpar de int, sum ha själv bräukt säge.

Men de var inge fail på hennes medicinar, i synnarhait hennes salvu, ha var enastående. Ha sa en gång ti mamma, för ha hadd nuck rätt stort förtroende bei na, att när ja int årkar kok de här salvu lāngar, da ska дәu kum in ti mi en dag, da ska ja lär di de. Men mamma var int intressered så ha bröid si int um de. Så hemlihaiti me de salvu, den to Mor Lene me si i gravi den. De där salvu ha var grön, men va de var ei na, de visst man inte, de var ha väldit hemlihaitfull me. De var ingen sum fick se på när ha gärd iorning den, int ens ja sum bär var

ett ban fick se på. Ja råkt kum in en gång när ha hållt på u rörd ei a gröitu på speisn. Däu kan ga äut ettar leit vid u sen kan däu ta in äggi mens däu är äut u rännar, sägd ha. Men när ja kom in igen da var salvu iorning. Den viktiaste beståndsdailn ei salvu sum gav na rätt konsistens de var raint sveineistar, de visst ja för de kaupt ha av mamma. Feint seidistar skudd de va, annas dög de int.

De var en ungar sårk sum kom deit ti na u han had hugg si ei baine. De var ett gal sår de, sa Mor Lene, de har du fat gur ei. Så to ha fram a flasku me någ ei. De visst ja va de var, de var brännvein u kamfar, sum ha had bland ihop till desinfesionmedel. Sen smörd ha på leit salve u så fikk han en klikk salv me si haim ei ett smörpapper me beskeningi att när de salvu är släut da är baine bra.

Specialist på att pluck fram kalvar

Men ha boted mik kräk o, de var kanhänd ännu mair än folk. De händ rätt oft att folk kom u hämted na, när di fått nå krängel med någu kalvko, sum int kund blei av me kalven. För de var ha i alla fall specialist på, att pluck fram kalvar. Andre gångar kund var när kalvar hadd ladisdignu ellar fodarlaidu. Um di da klagede på att kräki int vill ät upp medcinen fick di svar. Er har väl säurbrö, sägd Mor Lene, lägg de millum täu säurbröskeivar u kair ner de ei halsn på dum så jeitar di nuck upp de. Um int korna vidd ät på ladingen kund råde blei: Er har väl häusfisken, gi dum leit saltar råar strömming vitja. Men de får man int ei dum, sägd folk – bjaud dum så får du se!, blai svare.

När ha var äut så där bei böindar da to ha betalt in natura. Ha fick väl kansk mair da än um ha skudd fått penggar u köp de ha behövde. De kund blei en fläskbit på dain ställe u en halvval strömming ellar nåre tåskar på dann, leit sed haim ti hynsi ellar en pus' mjöl. U så bräukt di kumm från Mjölhatte me en kast björkvid vart år.

Strumpar sum int hasar ner

Mor Lene var mik dukti ti spinne u stikke. Ha to emot spinning från hail sokni u till u me från herrskapsfolk ei Bussveiki, som fru L (den to ha penggar av den). Hennes strumpar var mik bättar än andres, di sitar upp u hasar int ner ei skoar. U så spinnd ha ett otrolit feint gan sum di gärd värken av.

Till släut en leitn pasjas. Preceis framför stäuu växt a björk su hadd dail si ei två dailar. Dain halvu hadd döit när maken Jöns gick bort. ”Den var gubbens, dann halvu jär mein” sa Mor Lene, ”ha dåir int förr'n ja dåir.” U som sagt, ett leit tag ettar de att Mor Lene gått bort dog björki.

Källor

Inspelning I

Gjord 1980 av Allan Cedergren

Medverkande: Fanny Pettersson, Allan Cedergren

Inspelning II

Gjord i slutet av 1970-talet av Allan Larsson

Medverkande: Fanny Pettersson, Bengt och Majen Persson, Karl-Gustaf och Ellie Larsson, m fl

Gotländsk Ordbok. På grundval av Carl och P A Säves samlingar
red Herbert Gustavson

Ordbok över laumålet på Gotland

Mathias Klintberg och Herbert Gustavson

Språksociologi

Jan Einarsson